

Γεωγραφίες

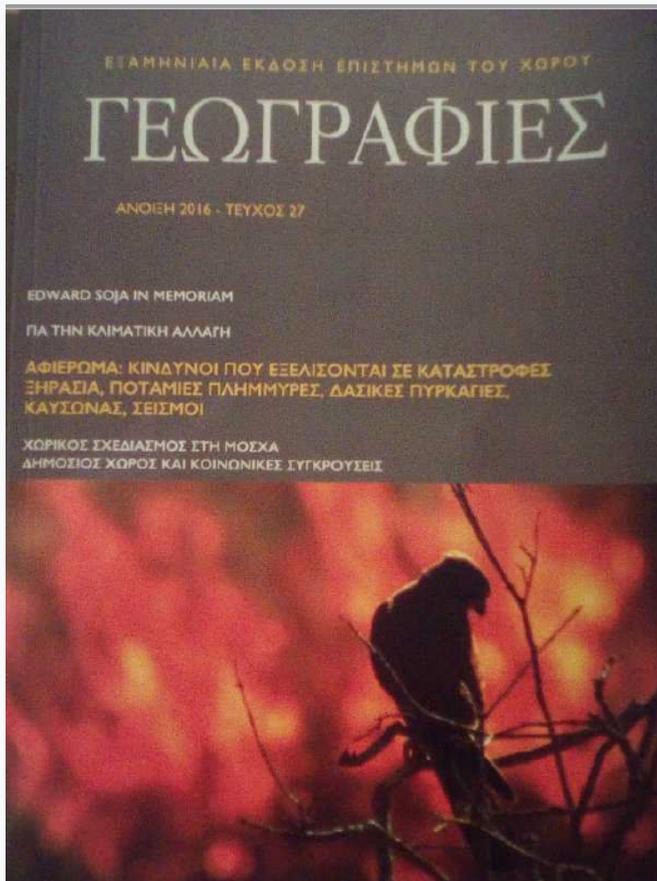

Αρ. 27 (2016)

Γεωγραφίες, Τεύχος 27, 2016

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΩΝ ΕΡΓΑΣΙΩΝ ΚΑΙ ΔΙΑΤΡΙΒΩΝ

-

ΓΕΩΓΡΑΦΙΕΣ ΤΗΣ ΕΝΕΡΓΕΙΑΚΗΣ ΦΤΩΧΕΙΑΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ. ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ

Φερενίκη Βαταβάλη¹, Ευαγγελία Χατζηκωνσταντίνου²

Από το ξέσπασμα της κρίσης χρέους στην Ελλάδα το 2010 η οικιακή χρήση της ενέργειας έχει αναδειχθεί σε κρίσιμη πτυχή των γεωγραφικών μετασχηματισμών της Αθήνας και σε σημαντικό παράγοντα για την ανάδυση νέων προκλήσεων και πεδίων αντιπαράθεσης στον αστικό χώρο. Τα μέτρα λιτότητας που επιβλήθηκαν από διαδοχικές ελληνικές κυβερνήσεις υπό την επιτήρηση υπερεθνικών οργανισμών και θεσμών, που δρουν εξ ονόματος των δανειστών του ελληνικού κράτους, οδήγησαν σε συρρίκνωση των προνοιακών παροχών, ραγδαία άνοδο της ανεργίας, μείωση των διαθέσιμων εισοδημάτων και αύξηση της φτώχειας (Μπαλούρδος & Πετράκη, 2012). Υφιστάμενες μορφές φτώχειας διευρύνθηκαν και νέες μορφές χωροκοινωνικών αποκλεισμών και ανισοτήτων αναδύθηκαν, μεταβάλλοντας τη δομή της πόλης και την καθημερινότητα των κατοίκων της. Σε αυτό το πλαίσιο, η πρόσβαση διαφορετικών κοινωνικών ομάδων σε αγαθά και υπηρεσίες έχει αλλάξει σημαντικά, το επίπεδο ζωής μεγάλης μερίδας του πληθυσμού έχει επιδεινωθεί και οι επιλογές εγκατάστασης, τα κοινωνικά δίκτυα και οι καθημερινές πρακτικές των νοικοκυριών έχουν επαναπροσδιοριστεί. Σε συνδυασμό με τις αυξανόμενες τιμές της ενέργειας και τη χαμηλή ενεργειακή απόδοση των κτι-

ρίων, όλο και περισσότερα νοικοκυριά αδυνατούν ή δυσκολεύονται να καλύψουν τις ενεργειακές τους ανάγκες, όπως δείχνει και μία σειρά από σχετικές έρευνες στον ελλαδικό χώρο (Santamouris et al., 2013; Πάνας, 2012; WWF και Public Issue, 2013), αναδεικνύοντας την ενεργειακή φτώχεια ή ενεργειακή αποστέρηση σε ένα κρίσιμο κοινωνικό φαινόμενο και στην Ελλάδα.

Η ενεργειακή αποστέρηση ήταν ένα πρόβλημα για πολλά νοικοκυριά και πριν από το ξέσπασμα της κρίσης, εξαιτίας του υψηλού κόστους της ενέργειας και της χαμηλής ενεργειακής απόδοσης των κτιρίων στις ελληνικές πόλεις, επηρεάζοντας κυρίως τα νοικοκυριά χαμηλών εισοδημάτων (Santamouris et al., 2007). Ωστόσο, όπως και στις περισσότερες χώρες της Ευρώπης (Walker & Day, 2012; Atanasiu et al., 2014), μόνο πρόσφατα η δυσκολία πρόσβασης των νοικοκυριών στην ενέργεια αναδείχθηκε σε σημαντικό πρόβλημα για πλατιά κοινωνικά στρώματα και ταυτόχρονα η ενεργειακή αποστέρηση και η ενεργειακή απόδοση των κτιρίων απέκτησε προτεραιότητα στην πολιτική ατζέντα και την επιστημονική συζήτηση (Πάνας 2012; Greenpeace, 2013; Santamouris et al., 2013; WWF & Public Issue 2013; Dagoumas & Kitsios, 2014). Πιο συγκεκριμένα,

---

1 Δρ. αρχιτέκτων-πολεοδόμος, fer-eniki3@hotmail.com

2 Δρ. αρχιτέκτων-πολεοδόμος, vgl1@hotmail.com

κατά τη διάρκεια των τελευταίων χειμώνων, η πρόσβαση στην ενέργεια αποτέλεσε ιδιαίτερα σημαντικό πρόβλημα, όχι μόνο για τις φτωχότερες κοινωνικές ομάδες, αλλά και για μεγάλη μερίδα των μεσαίων και ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων, εξαιτίας της απότομης μείωσης των εισοδημάτων, των αυξήσεων στις τιμές της ενέργειας, αλλά και των διαφοροποιήσεων ανάμεσα στις οικονομικές δυνατότητες και προτεραιότητες των νοικοκυριών που μένουν σε πολυκατοικίες με σύστημα κεντρικής θέρμανσης.

Τα παραπάνω είχαν ως αποτέλεσμα σημαντικές αλλαγές στις βασικές πηγές θέρμανσης των νοικοκυριών, μείωση της ενεργειακής κατανάλωσης (WWF & Public Issue 2013; Dagoumas & Kitsios, 2014; ΔΕΣΦΑ, 2015), επιδείνωση των συνθηκών διαβίωσης και υιοθέτηση αυτοσχέδιων λύσεων για την κάλυψη της ανάγκης για θέρμανση που προκάλεσαν φαινόμενα έντονης ατμοσφαιρικής ρύπαν-

σης στις αστικές περιοχές και σε ορισμένες περιπτώσεις οδήγησαν και σε θανάτους. Στο πλαίσιο αυτό δημιουργήθηκε μια νέα αγορά για εξοπλισμό θέρμανσης και υπηρεσίες διαχείρισης κτιρίων, σε συνάρτηση με τις οικονομικές δυνατότητες των νοικοκυριών. Ωστόσο, σε λίγες περιπτώσεις νοικοκυριών που είχαν τη σχετική οικονομική άνεση οι δυσκολίες σε σχέση με τη θέρμανση αποτέλεσαν αφορμή για την αναβάθμιση της ενεργειακής απόδοσης των κτιρίων, με χρήση πιο αποδοτικών τεχνολογιών.

Λαμβάνοντας υπόψη ότι η κατανάλωση ενέργειας συνδέεται με τα χαρακτηριστικά των κτιρίων, τους πόρους των νοικοκυριών και τις εφαρμοζόμενες πολιτικές και κατά συνέπεια είναι βαθιά εδραιωμένη στη γεωγραφία των πόλεων (Buzar, 2007; Bouzarovski, 2014), στην επιστημονική μελέτη με θέμα «Γεωγραφίες της ενεργειακής φτώχειας στην Αθήνα της κρίσης» που χρηματοδοτήθηκε από το Κοινωνιολογικό Ίδρυμα Ιωάννη Σ. Λάτση

αναλύουμε όψεις των γεωγραφικών μετασχηματισμών της Αθήνας στη συγκυρία της κρίσης, μέσα από τη μελέτη της ενεργειακής κατανάλωσης και της ενεργειακής αποστέρησης. Εστιάζοντας στις καθημερινές προκλήσεις και διαμάχες που συνδέονται με τη θέρμανση, διερευνάται η συσχέτιση της ενεργειακής αποστέρησης με ένα ευρύ πεδίο υλικών και μη υλικών παραγόντων (ποιότητα κατοικίας, κόστος ενέργειας, τεχνικά δίκτυα, δομή των νοικοκυριών, καθεστώς ιδιοκτησίας, πολιτικές κ.λπ.) που είναι κρίσιμοι για τη γεωγραφία της πόλης.

Με αφετηρία τη θεωρητική συζήτηση για τον κοινωνικό χώρο, την καθημερινή ζωή και τις πρακτικές (Lefebvre 1991), την ανάλυση της κοινωνικής παραγωγής του αστικού χώρου (Harvey 2006; Lefebvre 1991) και τη μελέτη της πολυπλοκότητας των κοινωνικών σχέσεων σε διαφορετικές χωρικές κλίμακες (Massey 2005), προσεγγίζουμε την ενεργειακή αποστέρηση και τις ατομικές και συλ-

λογικές πρακτικές για την αντιμετώπιση της μέσα από δύο θεωρητικούς φακούς: πρώτον, μέσα από την πρόσφατη συζήτηση για την ενίσχυση και την εμβάθυνση των κοινωνικών ανισοτήτων εξαιτίας των νεοφιλελεύθερων πολιτικών και των πολιτικών λιτότητας (Musterd & Ostendorf 2012), που αναδεικνύει νέα διακυβεύματα για την παραγωγή του αστικού χώρου και τη ζωή στις πόλεις (Harvey 2007; Peck 2012) και δεύτερον, μέσα από τις κριτικές προσεγγίσεις της τεχνολογίας που εστιάζουν στον υλικό κόσμο και αναλύουν τις κοινωνικές προτεραιότητες που ενσωματώνονται σε ποικίλες τεχνικές δομές και συστήματα, καθώς και τους τρόπους με τους οποίους τα αντικείμενα αυτά διαμεσολαβούν στις ανθρώπινες σχέσεις (Pinch & Bijker 1987; Latour 1993).

Υιοθετούμε μία μεικτή διεπιστημονική μέθοδο, η οποία συνδυάζει τη μακροσκοπική ανάλυση της οικιακής κατανάλωσης ενέργειας και της ενεργειακής αποστέρησης στο Δήμο Αθηναίων με τη μελέτη των κοινωνικών πρακτικών σε τοπικό επίπεδο. Θεωρούμε ότι στην περίπτωση της Αθήνας η μελέτη της ενεργειακής αποστέρησης απαιτεί τη διερεύνηση των ιδιαίτερων τοπικών διαδικασιών αστικής ανάπτυξης και την κατανόηση στην μικρο-κλίμακα (σε επίπεδο νοικοκυριού, πολυκατοικίας και γειτονιάς) των κοινωνικών σχέσεων, των δικτύων και των καθημερινών πρακτικών, όπως αυτές έχουν διαμορφωθεί στη μακρά διάρκεια και επαναπροσδιορίζονται στη διάρκεια της κρίσης.

Ειδικότερα, έχουμε επιλέξει τις παρακάτω μεθόδους και εργαλεία:

Ανάλυση στατιστικών στοιχείων σχετικά με τον πληθυσμό, το κτιριακό απόθεμα και την οικιακή κατανάλωση ενέργειας. Οι σχετικές πληροφορίες έχουν αντληθεί από την Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛΣΤΑΤ), τη Γενική Γραμματεία Πληροφοριακών Συστημάτων (ΓΓΠΣ), τη Eurostat, το

Δήμο Αθηναίων, την Περιφέρεια Αττικής, το Υπουργείο Περιβάλλοντος και Ενέργειας, το Εθνικό Ταμείο Επιχειρηματικότητας και Ανάπτυξης (ETEAN ΑΕ), από εκθέσεις και παρουσιάσεις κρατικών φορέων και ιδιωτικών εταιρειών, καθώς και από ερευνητικά προγράμματα και έρευνες. Πληροφορίες για την κατανάλωση ηλεκτρικής ενέργειας, το προφίλ των οικιακών καταναλωτών, τις διακοπές και επανασυνδέσεις παροχής αντλήθηκαν από το Διαχειριστή του Ελληνικού Δικτύου Διανομής Ηλεκτρικής Ενέργειας (ΔΕΔΔΗΕ ΑΕ).

Αξιολόγηση πολιτικών. Εκτός από τη μελέτη του θεσμικού πλαισίου και των επίσημων εκθέσεων, πραγματοποιήθηκαν δεκατέσσερις συνεντεύξεις με ειδικούς που εργάζονται στην τοπική αυτοδιοίκηση, την κεντρική κυβέρνηση, ΜΚΟ, εταιρείες ενέργειας, εταιρείες διαχείρισης ακινήτων και ερευνητικά κέντρα.

Συνεντεύξεις με νοικοκυριά σε συγκεκριμένες πολυκατοικίες. Η συγκεκριμένη μέθοδος επιλέχθηκε προκειμένου να κατανοήσουμε σε βάθος τις επιπτώσεις της ενεργειακής αποστέρησης στην ιδιωτική και ημι-ιδιωτική σφαίρα. Αυτή η επιλογή βασίζεται στο γεγονός ότι η χρήση της ενέργειας, οι εμπειρίες της ενεργειακής αποστέρησης, οι επιπτώσεις της στην καθημερινή ζωή των νοικοκυριών και οι ατομικές και συλλογικές πρακτικές για την αντιμετώπιση της δεν καταγράφονται επίσημα και δεν είναι προσεγγίσιμες με ποσοτικές μεθόδους. Συνολικά το χρονικό διάστημα από τον Οκτώβριο του 2014 έως το Νοέμβριο του 2015 πραγματοποιήθηκαν είκοσι τρεις ημιδομημένες συνεντεύξεις με ενοίκους δώδεκα πολυκατοικιών που βρίσκονται στο Δήμο Αθηναίων. Οι πολυκατοικίες και οι πληροφορητές σε κάθε μία από αυτές επιλέχθηκαν με τη μέθοδο *δειγματοληψίας χιονοστιβάδας*.

Για τη διαμόρφωση μιας γενικής εικόνας για τις χωρικές διαστάσεις της

ενεργειακής αποστέρησης, επεξεργαστήκαμε πρωτογενή ποσοτικά δεδομένα από διαφορετικές πηγές που αφορούν στα χαρακτηριστικά και τη χρήση των κτιρίων, τα οικογενειακά εισοδήματα, την κατανάλωση ενέργειας, τη συμμετοχή σε προγράμματα οικονομικής ενίσχυσης για άτομα που ζουν σε συνθήκες ακραίας φτώχειας και τους δικαιούχους επιδότησης για την ενεργειακή αναβάθμιση κατοικιών. Από τη χαρτογράφηση των στοιχείων αυτών προέκυψε ότι δεν παρατηρούνται καθαροί διαχωρισμοί μεταξύ των συνοικιών του Δήμου Αθηναίων, καθώς υπάρχει διάχυση της εγκατάλειψης και των χαμηλών ενεργειακών προδιαγραφών των κτιρίων, της φτώχειας και της μείωσης της κατανάλωσης ηλεκτρικής ενέργειας. Ωστόσο εντοπίστηκαν μικρότερες ή μεγαλύτερες περιοχές όπου τα προβλήματα είναι ιδιαίτερα οξυμένα. Ταυτόχρονα, η συμμετοχή στα χρηματοδοτικά προγράμματα, είτε πρόκειται για επανασυνδέσεις ηλεκτρικού ρεύματος είτε για χρηματοδότηση εργασιών ενεργειακής αναβάθμισης κατοικιών, είναι εξαιρετικά περιορισμένη και παρουσιάζει μεγάλη γεωγραφική διασπορά, χωρίς ιδιαίτερη συγκέντρωση στις περιοχές με τα μεγαλύτερα προβλήματα. Επιπλέον, σημειώνεται ότι το είδος της χρησιμοποιούμενης ενέργειας για θέρμανση που επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό το κόστος της, συνδέεται κυρίως με ιστορικούς και γεωγραφικούς λόγους και όχι με εισοδηματικούς παράγοντες.

Σε τοπικό επίπεδο, η *πολυκατοικία*, μια τυπολογία κτιρίου που έχει παίξει καθοριστικό ρόλο στις μεταπολεμικές διαδικασίες αστικής ανάπτυξης και στη διαμόρφωση της αστικής ζωής στην Ελλάδα, επιλέχθηκε ως βασικό αντικείμενο αναφοράς της επιστημονικής μελέτης. Με επίκεντρο την πολυκατοικία αναλύσαμε τις σχέσεις μεταξύ ανθρώπων, πολιτικών, τεχνικών υποδομών και υλικών κατασκευών και

των δράσεων, ατομικών, συλλογικών ή θεσμικών. Εξετάστηκαν συγκεκριμένες περιπτώσεις πολυκατοικιών που βρίσκονται σε διαφορετικές γειτονιές της Αθήνας ως μελέτες περίπτωσης, με στόχο να αναδειχθούν οι αντιδράσεις των κατοίκων στις σχετικές πολιτικές, αλλά κυρίως η ποικιλομορφία των ατομικών και συλλογικών πρακτικών που σχετίζονται με την ενεργειακή αποστέρηση, ιδιαίτερα όσον αφορά στην πρόσβαση σε επαρκή θέρμανση. Από την έρευνα προκύπτει ότι η κρίση δημιούργησε πολλαπλές ταχύτητες και πολώσεις στις πολυκατοικίες της Αθήνας, κάτι που αναδεικνύεται έντονα συζητώντας για τα θέματα της θέρμανσης. Σε πολλές περιπτώσεις έχουν γίνει ατομικές επιλογές ως προς τη θέρμανση που δημιουργούν μία απόσταση ανάμεσα στα νοικοκυριά. Το ερώτημα που προκύπτει είναι αν διεύρυνση της απόστασης στις συνθήκες διαβίωσης των ενοίκων της ίδιας πολυκατοικίας και η διεύρυνση των κοινωνικών ανισοτήτων στην κρίση μετασχηματίζει το ρόλο της πολυκατοικίας ως μηχανισμού ενσωμάτωσης και διαμόρφωσης της κοινής ζωής στην πόλη.

Συνοψίζοντας, από την επεξεργασία των ευρημάτων της έρευνας προκύπτει ότι στην Αθήνα η ενεργειακή αποστέρηση δεν συνδέεται απλά με το εισόδημα, την ενεργειακή απόδοση των κτιρίων και το κόστος της ενέργειας, όπως αναφέρεται στη σχετική διεθνή βιβλιογραφία, αλλά διαπλέκεται με τις ιδιαιτερότητες της διαδικασίας ανάπτυξης του αστικού χώρου μέσα στο χρόνο, καθώς επίσης με τις ατομικές και συλλογικές πρακτικές. Ειδικότερα, στο πλαίσιο της κρίσης και των νεοφιλελεύθερων μεταρρυθμίσεων που εφαρμόζονται, η ενεργειακή αποστέρηση αναδεικνύεται σε παράγοντα που επηρεάζει την καθημερινότητα και τις πρακτικές των ανθρώπων, εντείνοντας τις υφιστάμενες και δημιουργώντας νέες κοινωνικές

ανισότητες στην πόλη. Με αυτό το πρίσμα, προκύπτει ότι η μελέτη των ατομικών και συλλογικών απαντήσεων στην ενεργειακή αποστέρηση στην Αθήνα μας δίνει την ευκαιρία να ξεδιπλώσουμε την πολυπλοκότητα και τη δυναμική της παραγωγής του αστικού χώρου σε διαφορετικές χωρικές κλίμακες.

Βιβλιογραφία

- Atanasiu B., E. Kontonasiou, and M. Francesco (2014), *Alleviating fuel poverty in the EU. Investing in home renovation, a sustainable and inclusive solution*, Buildings Performance Institute Europe.
- Bouzarovski, S. (2014), "Energy poverty in the European Union: Landscapes of vulnerability," *WIREs Energy and Environment*, 3: 276-289.
- Buzar, S. (2007), *Energy poverty in Eastern Europe. Hidden geographies of deprivation*, Ashgate.
- Dagoumas A. and F. Kitsios (2014), "Assessing the Impact of the Economic Crisis on Energy Poverty in Greece," *Sustainable Cities and Society*, Special Issue on Energy Poverty in Cities and Urban Settlements, 13: 267-278.
- Greenpeace (2013), *Εσύ κρυνώνεις σπίτι σου; Καμπάνια ενημέρωσης*, <http://www.greenpeace.org/greece/krioneis-spiti-sou/#!/> (τελευταία πρόσβαση: 5/5/2013).
- Harvey, D. (2006), "Space as a Key Word", in Castree N. and D. Gregory eds, *David Harvey: A Critical Reader*, Blackwell Publishing.
- Harvey, D. (2007), *A Brief History of Neoliberalism*, Oxford University Press.
- Latour B. (1993), *Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network-Theory*, Oxford University Press.
- Lefebvre H. ([1974] 1991), *The Production of Space*, Blackwell.
- Massey D. (2005), *For Space*, Sage.
- Musterd, S. and W. Ostendorf, (2012), "Inequalities in European Cities," in Smith, S. J., M. Elsinga, L. Fox O'Mahony, O. Seow Eng, S. Wachter, D. Clapham, (ed), *Inter-*

national Encyclopedia of Housing and Home, Vol 4. Oxford: Elsevier: 49-55.

- Peck, J. (2012), "Austerity Urbanism. American Cities under Extreme Economy," *City* 16(6): 625-655.
- Pinch T. J. and W.E. Bijker (1987), "The Social Construction of Facts and Artifacts: Or How the Sociology of Science and the Sociology of Technology Might Benefit Each Other," in: Bijker W. E., T.P. Hughes, and T. J. Pinch (eds), *The Social Construction of Technological Systems. New Directions in the Sociology and History of Technology*, MIT Press.
- Santamouris M., J. Paravantis, D. Founda, D. Kolokotsa, P. Michalakakou, A. Papadopoulos, N. Kontoulis, A. Tzavali, E. Stigka, Z. Ioannidis, A. Mehilli, A. Matthiessen, and E. Servou, (2013), "Financial crisis and energy consumption: A household survey in Greece," *Energy and Buildings*, 65: 477-487.
- Santamouris, M., K. Kapsis, D. Korres, I. Livada, C. Pavlou, and M.N. Assimakopoulos (2007), "On the relation between the energy and social characteristics of the residential sector," *Energy and Buildings*, 39:893-905.
- Walker, G. and R. Day (2012), "Fuel poverty as injustice: Integrating distribution, recognition and procedure in the struggle for affordable warmth," *Energy Policy*, 49: 69-75.
- WWF Ελλάς και Public Issue (2013), *Έρευνα για το πρόγραμμα «Καλύτερη Ζωή»*, Διαγραμματική παρουσίαση της έρευνας, Ιούλιος 2013, <http://www.wwf.gr/images/pdfs/publicIssue-graphs-better-life.pdf> (τελευταία πρόσβαση: 4/10/2015).
- ΔΕΣΦΑ (2015), *Μελέτη Ανάπτυξης ΕΣΦΑ για τα έτη 2016-2025*, Διαχειριστής Εθνικού Συστήματος Φυσικού Αερίου.
- Μπαλούρδος Δ. και Μ. Πετράκη (2012), *Νέα φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός*, Βουλή των Ελλήνων.
- Πάνας Ε. (2012), *Έρευνα για την ενεργειακή φτώχεια στην Ελλάδα*, Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Στατιστικής.

ΧΩΡΙΚΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΛΟΓΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΟΛΗ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑΣ (1967-1974). ΤΟΜΕΣ ΚΑΙ ΣΥΝΕΧΕΙΕΣ ΣΤΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ¹

Πασχάλης Σαμαρίνης*

Το αντικείμενο της διατριβής αφορά την κρίσιμη για τη διαμόρφωση του ελληνικού αστικού χώρου μεταπολεμική περίοδο, εστιάζοντας στην επταετία 1967-1974 της δικτατορίας των συνταγματαρχών. Ειδικότερα μελετάται η περίοδος ως προς τις συνέχειες και τομές στις διαδικασίες της μεταπολεμικής αστικοποίησης και κυρίως σε σχέση με τις πολιτικές, το σχεδιασμό και το λόγο για την πόλη. Η εργασία τοποθετείται στην κοινή περιοχή δύο ευρύτερων θεματικών περιοχών και των αντίστοιχων οπτικών: των ιστορικών διερευνήσεων της περιόδου της στρατιωτικής Δικτατορίας και των θεωρητικών και ιστορικών διερευνήσεων της μεταπολεμικής ελληνικής πόλης και πολεοδομίας. Ως οπτική εκφράζει αντίστοιχα την πρόθεση για μια ιστορικο-γεωγραφική προσέγγιση της πόλης, ως δυναμικά μετασχηματιζόμενου και «ανοιχτού» χώρου, ως χώρου δηλαδή κατεξοχήν πολιτικού. Ως βασικό πεδίο αναφοράς επιλέγεται η Αθήνα, το επίκεντρο της μεταπολεμικής αστικοποίησης και κατεξοχήν τύπος συγκέντρωσης κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών δυναμικών και συγκρούσεων.

Το πρώτο μέρος της διατριβής επιχειρεί μια κριτική ανάγνωση της βιβλιογραφίας στις παραπάνω θεματικές περιοχές, αναδεικνύοντας τις συσχετίσεις των κοινωνικών μεταμορφώσεων της μεταπολεμικής περιόδου, με τις

σύγχρονες χωρικές δυναμικές και τις διακυβεύσεις που ανέκυπταν για τον χωρικό σχεδιασμό (Βαΐου κ.ά., 2000). Η εισαγωγή της ιστορικής παραμέτρου διά μέσου μιας πολλαπλά φορτισμένης περιόδου, όπως η επταετία της Δικτατορίας, θέτει πρόσθετες προκλήσεις στην έρευνα της πόλης και των χωρικών πολιτικών. Περισσότερα από 40 χρόνια μετά την πτώση του καθεστώτος, η περίοδος παραμένει μια από τις πιο «σκοτεινές» για την ελληνική ιστοριογραφία, παρότι έγινε αντικείμενο σημαντικών πρώτων μελετών (μεταξύ άλλων Clogg κ.ά., 1972, Πουλιαντζάς, 1975) αλλά και συγκριτικών αναλύσεων (Αθανασάτου κ.ά., 1999). Όσον αφορά ειδικότερα την ιστορία της πόλης και της πολεοδομίας, οι αναφορές στη βιβλιογραφία είναι σπάνιες, συνοπτικές, συνήθως διάσπαρτες σε ευρύτερες αναλύσεις για την μεταπολεμική πόλη, ενώ το ερευνητικό ενδιαφέρον για την περίοδο φαίνεται να εξαντλείται στα μέσα της δεκαετίας του 1990 (Φιλιππίδης, 1990, Leontidou, 1990). Η Δικτατορία περιγράφεται συχνά ως μια «παρένθεση», ως μια περίοδος «παγώματος» της συλλογικής επιστημονικής δραστηριότητας και της δημόσιας συζήτησης γύρω από τα ζητήματα του χώρου και του σχεδιασμού (Βασενχόβεν, 1995). Τα «χρόνια στο γύψο» έρχονται, έτσι, να αποτελέσουν μία σαφή τομή σε σχέση με την «άνοιξη» της μεταπολεμικής

* Διδάκτορας Πολεοδομίας – Χωροταξίας, ΕΜΠ. paschalissamarinis@gmail.com

αρχιτεκτονικής και πολεοδομίας των πρώτων χρόνων της δεκαετίας του 1960. Από την άλλη, στοιχεία για την αστικοποίηση και για τη διαχρονική ανάπτυξη του οικοδομικού και κατασκευαστικού κλάδου τεκμηριώνουν τη συνέχιση και εντατικοποίηση του μεταπολεμικού αναπτυξιακού μοντέλου στα χρόνια της επταετίας (Emmanuel, 1981), με επίκεντρο την Αθήνα αλλά και με εξάπλωση των πιέσεων σε περιφερειακά αστικά κέντρα και προορισμούς της υπαίθρου.

Ως μία πρώτη θέση, η διατριβή υποστηρίζει ότι η έλλειψη αναλυτικής έρευνας –και κατ’ επέκταση συγκροτημένου δημόσιου διαλόγου– είναι αναντίστοιχη τόσο με την επίδραση της περιόδου της Δικτατορίας στη διαμόρφωση της σύγχρονης ελληνικής πόλης και υπαίθρου όσο και με τις δυνατότητες που η μελέτη της προσφέρει για την κατανόηση των πολιτικών, κοινωνικών και χωρικών μετασχηματισμών της μεταπολεμικής περιόδου. Η συγκεκριμένη έρευνα επερωτά την αφήγηση της «παρένθεσης», αντιμετωπίζει την περίοδο ως μια κρίσιμη και αντιφατική «στιγμή» της νεωτερικής πορείας της χώρας και διερευνά τις συνέχειες- τομές με τη «σύντομη δεκαετία του 1960» (Ρήγος κ.ά., 2008) και τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης. Σε αυτή την κατεύθυνση, η διατριβή συμβάλλει αναδεικνύοντας πλευρές της κοινωνικής πραγματικότητας της εποχής που έχουν μείνει μέχρι σήμερα στο περιθώριο της έρευνας, όπως η χάραξη τομεακών πολιτικών, η ανάδειξη και ο ρόλος της σύγχρονης τεχνοκρατίας, η παρουσία συλλογικών επιστημονικών φορέων, οι σχέσεις κράτους – ιδιωτικού τομέα, ακόμα η καθημερινότητα της εργασίας στις ιδιόμορφες συνθήκες που επέβαλλε το καθεστώς.

Αφετηρία της κυρίως έρευνας αποτελούν οι πολύπλευρες εξελίξεις και δυναμικές γύρω από τα θέματα της πόλης και του χωρικού σχεδιασμού

κατά τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1960. Μέσα από τη μελέτη έντυπου υλικού, μελετών αλλά και μέσω προσωπικών συνεντεύξεων καταγράφεται το κυρίαρχο κλίμα άνηθης της ιδεολογίας και της πρακτικής του σχεδιασμού, όπως εκφράστηκε στα εγχειρήματα διοικητικού εκσυγχρονισμού, στην ανάπτυξη της έρευνας από δημόσιους και ιδιωτικούς φορείς, στα πρώτα σημαντικά κύματα αναθέσεων πολεοδομικών και ρυθμιστικών μελετών (*Αρχιτεκτονικά Θέματα*, 1977). Το σύνολο αυτών των δυναμικών, οι ταχύτατοι χωρικοί μετασχηματισμοί, η ανάπτυξη της κοινότητας των επιστημόνων του χώρου και η διεκδίκηση της παρουσίας τους, οι μετατοπίσεις στο περιεχόμενο της πολεοδομικής θεωρίας/δημόσιου λόγου, θέτουν τα βασικά ερωτήματα σε σχέση με την περίοδο της Δικτατορίας:

- Ποια είναι τα χαρακτηριστικά της πολεοδομικής πολιτικής της περιόδου και πώς ενσωματώνονταν στην πολιτική του καθεστώτος το ιστορικά διαμορφωμένο παράδειγμα αστικής ανάπτυξης, αλλά και τα οράματα εκσυγχρονισμού του χώρου;

- Παράχθηκε στην περίοδο της Δικτατορίας μία διακριτή αντίληψη για τα πολεοδομικά πράγματα συναρτημένη με τα χαρακτηριστικά και την ιδεολογία του καθεστώτος; Μπορούμε να μιλήσουμε δηλαδή για μια «δικτατορική πολεοδομία» και με ποιους όρους;

- Τι συνθήκες διαμορφώθηκαν για τους ειδικούς εντός και εκτός του κρατικού μηχανισμού και ποιες οι στάσεις τους απέναντι στο καθεστώς; Ποιοι ήταν οι ρόλοι τους στη χάραξη της πολιτικής και ποια τα περιθώρια της ελευθερίας τους; Ποια τα προσωπικά διλήμματα, οι ατομικές στρατηγικές και ποιες μορφές λάμβανε η συλλογική τους παρουσία;

- Και αν αυτή η συλλογική παρουσία αναπτύσσονταν, ελάχιστο χρόνο πριν, στα συμφραζόμενα της πολιτι-

κής και πολιτιστικής άνοιξης της «σύντομης δεκαετίας 1960», πώς εκδηλώθηκε στη νέα συνθήκη;

- Με ποιους τρόπους διασταυρώνονταν τα ζητήματα του χώρου με τη δημόσια πολιτική συζήτηση και ποιες οι εξελίξεις στις έκτακτες συνθήκες της επταετίας;

Τα παραπάνω ερωτήματα, διαμορφώνουν το πλαίσιο αναζητήσεων και κατευθύνουν τις μεθοδολογικές επιλογές της έρευνας. Μία κατ’ αρχάς επιλογή αφορά στην ένταξη της προσωπικής αυτής μελέτης στο συλλογικό και συνεχιζόμενο εγχείρημα εξέτασης της περιόδου. Δεδομένου ότι αυτή παραμένει σε μεγάλο βαθμό αδιερεύνητη, οι στόχοι που τέθηκαν δεν είναι οι οριστικές απαντήσεις των ερωτημάτων και η εξάντληση του αντικειμένου, αλλά η πρόταση ενός πλαισίου διερεύνησης-διαλόγου με υπάρχουσες προσεγγίσεις, η ανάδειξη ερωτημάτων και η συγκέντρωση-οργάνωση υλικού το οποίο μπορεί να αποτελέσει βάση για συνεχιζόμενη έρευνα, το οποίο και παρατίθεται στα παραρτήματα της διατριβής. Μία δεύτερη βασική επιλογή αποτελεί η προσέγγιση των τεκμηρίων, μελετών, προτάσεων, θεσμικών κειμένων, όχι μόνο ως προς το επιστημονικό ή ιδεολογικό περιεχόμενό τους, αλλά κυρίως μέσα από τις διαδικασίες και τις συγκεκριμένες συνθήκες παραγωγής τους. Με αυτόν τον τρόπο αναδεικνύεται το γενικότερο κλίμα της περιόδου της Δικτατορίας, αλλά και οι μικρο-ιστορίες, οι πρωταγωνιστές, η σχέση μεταξύ κοινωνικών συνθηκών, θεσμικών προσδιορισμών και υποκειμενικών πρωτοβουλιών-στάσεων. Η έρευνα προτείνει μια διεπιστημονική μεθοδολογία που αντλεί εργαλεία ποιοτικής ανάλυσης από τις επιστήμες του χώρου, από την θεσμική, την προφορική και δημόσια ιστορία.

Το κυρίως μέρος της διατριβής οργανώνεται σε τέσσερα κεφάλαια, τα οποία αντιστοιχούν και σε διαφορετι-

κούς χώρους έκφρασης λόγου, παραγωγής προτάσεων και διαλόγου για την πόλη και τη χωρική πολιτική. Οι παράλληλες και διαπλεκόμενες πορείες τους μελετώνται στην προδικτατορική και τη δικτατορική περίοδο μέσα από την εξέταση μελετών-σχεδίων, αρχαιακού υλικού, του Τύπου καθώς και μέσα από μαρτυρίες ανθρώπων που συμμετείχαν ενεργά όλο αυτό το διάστημα στα σχετικά εγχειρήματα. Το κείμενο πλαισιώνεται, έτσι, με τη μορφή παράλληλης αφήγησης από τις προσωπικές μαρτυρίες και σκέψεις ανθρώπων που έζησαν την εποχή και δραστηριοποιούνταν στα θέματα σχεδιασμού, έρευνας και ευρύτερης συλλογικής δράσης: πολεοδόμους και χωροτάκτες - μέλη δημόσιων ερευνητικών φορέων, ιδιώτες μελετητές, μέλη της διοίκησης και της ακαδημαϊκής κοινότητας. Διερευνώνται ειδικότερα:

α. Η παρουσίαση των επίκαιρων θεμάτων του χώρου και η συζήτηση στη δημόσια σφαίρα μέσω του Τύπου στο πλαίσιο των ιδιαίτερων συνθηκών της Δικτατορίας: Επιλέχθηκε το εβδομαδιαίο περιοδικό *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, το οποίο συνέχισε την έκδοσή του καθ' όλη τη διάρκεια και μετά την επταετία, καλύπτοντας μεταξύ άλλων θέματα προγραμματισμού, χωροταξικού και πολεοδομικού σχεδιασμού. Αποδελτιώθηκε υλικό που καλύπτει το διάστημα από τις αρχές της δεκαετίας του 1960 μέχρι τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης, το οποίο οργανώθηκε με μορφή χρονολογίου. Πρόκειται για ένα ογκώδες και πολλαπλά «χρωματισμένο» υλικό, στο οποίο μπορούμε, ωστόσο, να αναγνωρίσουμε με σαφήνεια την ανάδυση και ωρίμανση, ήδη στη διάρκεια της επταετίας, νέων ζητημάτων ευρύτερου κοινωνικού ενδιαφέροντος, όπως το περιβάλλον, η πολιτιστική κληρονομιά και η τοπική ταυτότητα και ένας γενικότερος προβληματισμός για τις προοπτικές του μεταπολεμικού μοντέλου ανά-

πτυξης. Ιδιαίτερα ενδιαφέρον, εξάλλου, είναι ότι γύρω από αυτά τα ζητήματα βρίσκει χώρο να αναπτυχθεί ένας άλλοτε έμμεσος, άλλοτε άμεσος και ενίοτε ιδιαίτερα οξύς αντιπολιτευτικός λόγος.

β. Ο χώρος των θεσμικών φορέων έρευνας και προγραμματισμού: Ως παράδειγμα επιλέχθηκε η δραστηριότητα του Κέντρου Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών (ΚΕΠΕ) και η πορεία του από την ίδρυση το 1961, ως Κέντρο Οικονομικών Ερευνών (ΚΟΕ), στη διεύρυνση, ώστε να περιλάβει στις αρμοδιότητές του την χωρική έρευνα και την εκπόνηση αναπτυξιακών προγραμμάτων και τελικά στην μετάβασή του Κέντρου στα χρόνια της δικτατορίας. Μέσα από τις προφορικές μαρτυρίες μελών του Κέντρου και με την παράλληλη εξέταση του εμβληματικού για την περίοδο *Προγράμματος Μακροχρονίου Αναπτύξεως* (ΚΕΠΕ 1972), καταγράφονται οι κινήσεις και πρωτοβουλίες που σηματοδοτούν την εισαγωγή της χωρικής οπτικής στην χάραξη δημόσιων αναπτυξιακών πολιτικών αλλά και ο συνεχής διάλογος με τις διεθνείς επιστημονικές τάσεις. Παράλληλα, ο χειρισμός του δημόσιου ερευνητικού φορέα από το καθεστώς, η αδιάλειπτη παραγωγή έργου και η παρουσία των μελών του Κέντρου αναδεικνύουν τις βαθύτερες συνέχειες, εν μέσω διλημάτων και αντιφάσεων, του ευρύτερου κρατικού μηχανισμού πριν κατά τη διάρκεια και μετά την Δικτατορία. Συνέχειες που ήταν συναρτημένες με την κυρίαρχη τεχνοκρατική-εκσυγχρονιστική αντίληψη εντός συγκεκριμένων φορέων σχεδιασμού πολιτικής, την οποία το καθεστώς επεδίωξε συστηματικά να κεφαλαιοποιήσει συμβολικά.

γ. Η δραστηριότητα σχετικά με την εκπόνηση του Ρυθμιστικού Σχεδίου της Αθήνας: Η ιδιαιτερότητα της δικτατορικής περιόδου, η οποία την καθιστά και ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα,

συνίσταται στην παράλληλη εξέλιξη δύο διακριτών και αντιφατικών πρωτοβουλιών/διαδικασιών εκπόνησης, οι οποίες αντιστοιχούσαν σε διαφορετικούς πόλους εξουσίας εντός του κρατικού μηχανισμού. Οι δύο διαδικασίες συνδέθηκαν αντίστοιχα με εμβληματικούς για τον ελληνικό πολεοδομικό σχεδιασμό φορείς, το Γραφείο Δοξιάδη στο οποίο έγινε απευθείας ανάθεση από το Υπουργείο Προγραμματισμού του *Χωροταξικού Σχεδίου και Προγράμματος Περιοχής Πρωτεύουσας*, και το Γραφείο Ρυθμιστικού στο Υπουργείο Δημοσίων Έργων, το οποίο υπό τον Προκόπη Βασιλειάδη συνέχισε την επεξεργασία του Ρυθμιστικού Σχεδίου Αθήνας που είχε ξεκινήσει προδικτατορικά. Αν και οι επικαλύψεις, η πολυδιάσπαση και οι συγκρούσεις αρμοδιοτήτων αποτελούν διαχρονική σταθερά στην άσκηση χωρικής πολιτικής στη σύγχρονη Ελλάδα, η σαφής αυτή διάσπαση της κρατικής βούλησης στη διάρκεια της επταετίας φωτίζει ενδιαφέρουσες όψεις του αυταρχικού δικτατορικού κράτους και της αντιφατικής λειτουργίας του. Στην περίπτωση ιδιαίτερα του Γραφείου Δοξιάδη, η έρευνα της αλληλογραφίας μεταξύ του Κ. Δοξιάδη και των στελεχών της κυβέρνησης αναδεικνύει και τις ιδιόμορφες σχέσεις που αναπτύχθηκαν μεταξύ του δικτατορικής κυβέρνησης και ενός από τους εμβληματικούς φορείς του μεταπολεμικού εκσυγχρονισμού στον ιδιωτικό τομέα.

δ. Ο δημόσιος, αλλά και οριοθετημένος κοινωνικοεπαγγελματικός χώρος του Συλλόγου Αρχιτεκτόνων Διπλωματούχων Ανωτάτων Σχολών (ΣΑΔΑΣ) και η παρουσία του στη διάρκεια της επταετίας: Οι διεργασίες και η δημόσια παρέμβαση του Συλλόγου εξετάζονται μέσα από τις προφορικές μαρτυρίες και μέσα από το υλικό του μηνιαίου Δελτίου του Συλλόγου για την περίοδο (1969-1976), το οποίο οργανώνεται όπως και το πρώτο κε-

φάλαιο με τη μορφή χρονολογίου. Η εξέταση του υλικού αναδεικνύει την κλιμάκωση της δραστηριοποίησης του Συλλόγου, τόσο ως προς το περιεχόμενο του λόγου, ο οποίος μετατοπίζεται ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1970 από τα τεχνικά θέματα στις κοινωνικές και πολιτικές προεκτάσεις της χωρικής πολιτικής, όσο και ως προς τη δημόσια παρέμβαση η οποία θα λάβει, ιδιαίτερα στη συγκυρία της εξέγερσης του Πολυτεχνείου, ανοιχτά αντικαθεστωτικά χαρακτηριστικά. Η περίοδος της επταετίας αναδύεται έτσι ως έντονα μεταβατική: μια νέα γενιά αρχιτεκτόνων και πολεοδόμων, ανοιχτών προς τον προβληματισμό και τις κριτικές κοινωνικές προσεγγίσεις που αναπτύσσονται στο διεθνή χώρο, έρχεται στο προσκήνιο ανανεώνοντας τη συζήτηση για το παρελθόν, το παρόν και τις προοπτικές της ελληνικής πόλης. Τα ειδικά αφιερώματα του Δελτίου, όπως αυτό για τις πολιτικές μαζικών απαλλοτριώσεων στη διάρκεια της Δικτατορίας, φωτίζουν εξάλλου αντιφάσεις της πολιτικής του καθεστώτος καθώς και κοινωνικές αντιστάσεις που έχουν μελετηθεί μάλλον δυσανάλογα λίγο σε σχέση με τη σημασία τους.

Συνοψίζοντας τα ευρήματα από την εξέταση αυτού του πολύπλευρου υλικού, θέλω να επιστρέψω στην παρατήρηση ότι η διερεύνηση των χωρικών πολιτικών και των λόγων για την πόλη της περιόδου της Δικτατορίας δεν εξαντλείται εδώ. Η διατριβή αποτελεί συνεισφορά σε ένα εγχείρημα, το οποίο είναι εκ των πραγμάτων και συλλογικό και διεπιστημονικό. Καταδεικνύει θεωρώ παράλληλα, ότι το εγ-

χείρημα είναι και σημαντικό και καιρικό: η περίοδος της επταετίας δεν υπήρξε κενή διεργασιών αλλά ούτε και «παρένθεση», αντίθετα χαρακτηρίζεται από πυκνότητα εξελίξεων και εγχειρημάτων, από συνέχειες στο επίπεδο του κράτους αλλά και κοινωνικές, επιστημονικές, ιδεολογικές μετατοπίσεις που συνδέονται με τις διεθνείς δυναμικές και με την κρίση του μεταπολεμικού κοινωνικού και αναπτυξιακού μοντέλου. Οι εξελίξεις αυτές ερμηνεύουν την απελευθέρωση της κοινωνικής και πολιτικής δυναμικής της πρώτης περιόδου της Μεταπολίτευσης, η κατανόησή τους όμως βρίσκεται στο επίκεντρο και των κρίσιμων σημερινών αναζητήσεων.

Σημείωση

1. Η διατριβή εκπονήθηκε στον Τομέα Πολεοδομίας και Χωροταξίας του ΕΜΠ και ολοκληρώθηκε με τη δημόσια υποστήριξη της τον Ιούνιο του 2014. Επιβλέπουσα της διατριβής ήταν η Ντ. Βαΐου, Καθηγήτρια ΕΜΠ και μέλη της τριμελούς επιτροπής οι Μ. Μαντουβάλου, Ομότιμη Καθηγήτρια ΕΜΠ και Ι. Πολύζος, Ομότιμος Καθηγητής ΕΜΠ. Η έρευνα υποστηρίχθηκε από το ΙΚΥ και από το συγχρηματοδοτούμενο Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) – Ερευνητικό Έργο: Ηράκλειτος II.

Ενδεικτική Βιβλιογραφία - Πηγές

Αθανασάτου, Γ., Ρήγος, Α., Σεφεριάδης Σ., (επιμ.) (1999), *Η Δικτατορία 30 Χρόνια Μετά: Καθεστώς - Καταβολές - Επιπτώσεις*, πρακτικά συνεδρίου της «Ελληνικής Εταιρείας

Πολιτικής Επιστήμης», Δεκέμβριος 1997, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα: Καστανιώτης.

Βαΐου, Ντ., Μαντουβάλου, Μ., Μαυρίδου, Μ., (2001), «Η μεταπολεμική Ελληνική πολεοδομία, μεταξύ θεωρίας και συγκυρίας», στο *Η Πολεοδομία στην Ελλάδα από το 1949 ως το 1974*, Πρακτικά 2ου Συνεδρίου της Εταιρείας Ιστορίας της Πόλης και της Πολεοδομίας, Βόλος: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας.

Βασενχόβεν, Λ., (1995), «Χωροταξικός Σχεδιασμός στη Δεκαετία του '60», στο Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Η Ελληνική Κοινωνία κατά την πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο (1945-1967)*, Αθήνα: Πρακτικά 4^{ου} Επιστημονικού Συνεδρίου, Β' Τόμος, σσ. 109-123.

ΚΕΠΕ - Έκθεσις Επιτροπής Εθνικού Προτύπου Αναπτύξεως (1972), *Σχέδιον Προτύπου Μακροχρονίου Αναπτύξεως της Ελλάδος*, Αθήνα: ΚΕΠΕ.

Πουλιαντζάς, Ν., (2006, πρώτη έκδοση 1975), *Η κρίση των Δικτατοριών, Πορτογαλία - Ελλάδα - Ισπανία*, Αθήνα: Ινστιτούτο Νίκος Πουλιαντζάς - Θεμέλιο.

Ρήγος, Α., Σεφεριάδης, Σ., Χατζηβασιλείου, Ε. (επιμ.) (2008), *Η «Σύντομη» Δεκαετία του '60*, Αθήνα: Ελληνική Εταιρία Πολιτικής Επιστήμης - Εκδόσεις Καστανιώτη.

Φιλίππιδης, Δ., (1990), *Για την ελληνική πόλη - μεταπολεμική πορεία και μελλοντικές προοπτικές*, Αθήνα: Θεμέλιο.

Clogg, R. Γιαννόπουλος, Γ., (επιμ) (1972), *Η Ελλάδα κάτω από στρατιωτικό ζυγό*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Leontidou, L., (1990), *The Mediterranean city in transition. Social change and urban development*, Cambridge: Cambridge University press.